

**BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

ISSN 1991-3494

Volume 6, Number 370 (2017), 125 – 138

N. M. Abdukadyrov

PhD, TarSU M. H Dulati, Department "History of Kazakhstan", Taraz, Kazakhstan

**FOREIGN POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE AND GERMANY
IN EGYPT DURING THE FIRST WORLD WAR**

Abstract. During the First World War in the East, the territory of Egypt was the main geopolitical center between the powers of the Entente and the Triple Alliance. Because from ancient times Egypt was a bridge between two continents and the territory of this country has a big political and economic role in international relations. In the era of modern times, Egypt was a subject of the Ottoman Empire and fell into the political interest of European empires. This article discusses the problem of the sovereignty of Egypt during the proclamation of the British protectorate and political positions in Germany and the Ottoman Empire during the First World War. The scientific work analyzes the political struggle and military actions between the imperialist powers for Egypt. And also, we study political and military actions of the Ottoman Empire and Germany in Egypt, and the transformation of the territory of Egypt is one of the largest centers of the First World War.

Keywords: the First World War, Egypt, the Ottoman Empire, Germany, Entente, England.

ӘОЖ 930(73) «20»: 94 (560)

Н. М. Абдуқадыров

М. Х. Дулати атындағы ТарМУ, «Қазақстанистарихы» кафедрасының доцент м.а., Ph.D докторы,
Тарағ, Қазақстан

**БІРІНШІ ДУНИЕЖҮЗІЛІК СОҒЫС КЕЗІНДЕ
ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН ГЕРМАНИЯНЫҢ
СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ МЫСЫР МӘСЕЛЕСІ**

Аннотация. Қазіргі Мысыр мемлекетінің аумағы Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Шығыста Антанта мен оның қарсыластары Үштік Одақ елдерінің арасындағы басты геосаяси нұктелердің біріне айналды. Себебі, Мысыр жері ертеден құрлықтарды жалғастыруши түбек ретінде танылып оның саяси-экономикалық маңыздылығы зор болды. Сондықтан, Жаңа заманда Осман империясының құрамында болған Мысыр үнемі еуропалық империялардың назарына ілгіп отырды. Макалада, Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Мысырдың тәуелсіздігі мен оның Ұлыбританияның протектораттығына ету мәселелері және оған қатысты Осман империясы мен Германияның саяси ұстанымдары қарастырылады. Ғылыми жұмыста Бірінші Дүниежүзілік соғыс кезінде Мысыр үшін әлемдік империялар арасында орын алған саяси тартыстар мен соғыс қимылдарының барысы және нәтижелері ғылыми талдауға түседі. Сондай-ақ, Осман империясы мен Германияның Мысырдағы саяси және әскери қимылдары мен Мысырдың Бірінші Дүниежүзілік соғыстың ірі ошағына айналузы зерттеледі.

Түйін сөздер: Бірінші Дүниежүзілік соғыс, Мысыр, Осман империясы, Германия, Антанта, Англия.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Мысыр жерінде жузеге асырылған Суэц каналының құрылышы мен оның қызметі халықаралық қатынастарда ірі саяси, экономикалық және кейіннен геосаяси мәселелеге айнала бастады. Осының негізінде Мысыр жері Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында да еуропалық империялар арасындағы басты геосаяси және геоэкономикалық нұктелердің бірі болды. Басты мәселе, өз экономикасын Мысыр мен Жерорта теңізінің шығыс

аймақтарында жүргізілген сауда мен арзан шикізатқа қол жеткізу арқылы байытып отырған еуропалық империялардың арасында аталған өнірлерде экономикалық басымдыққа ие болуға тырысуынан туыннады. Мысыр жерін халықаралық экономиканың орталығы ретінде таныған Англия, Франция, Германия ол арқылы ауқымды экономикалық шараларды жүзеге асырып отырды және оны жүзеге асыруда Суэц каналы үлкен халықаралық қызмет атқарды. Мысыр жері, әсіресе Суэц каналы арқылы жүргізілетін халықаралық сауданы өз бақылауына алу қандай да болмасын империяның үлкен қызығушылығын тудырары сөзсіз еді. Мұнда, әлемдік империялар арасында Англия белсенді әрекет жүргізді. Басты себеп, бұрын Осман империясының құрамында болған Мысырдың 1882 жылы Англияның өккупациясынан соң оның іс жүзінде Британ империясының бақылауына өтуі аймақтағы саяси жағдайды өзгертті, тіпті оны шиеленістіріп жіберді. Мысыр осман үкіметін ресми түрде мойындағанымен, ол іс жүзінде Англияның бақылауында болды [1].

Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңде Мысырда Англияның бақылауы күшті болғанымен, ол мұндағы сауданың жүргізуіне және Суэц каналының қызметіне толық бақылау орнатса алмады және аймақтағы саяси-экономикалық жағдай оның құзіретіне өткен жоқ. Бұған Франция, Германия, Осман империясы бұған жол бермеді. Бір сөзбен айтқанда, Мысыр формальды түрде осман үкіметін мойындалап, іс жүзінде еуропалық империялардың басты экономикалық орталығы қызметін атқарды. Келесі кезекте, Британ империясының Мысырды өккупациялау немесе аннексиялау сұрағы күн тәртібіне қойылды. Мысыр территориясын еуропалықтармен бірге пайдалану немесе өзі жеке пайдалану мәселелерін қарастыруы тиіс болды.

1914 жылы мамыр айында Британ империясының әскери министрі Герберт Китченер Мысырды Ұлыбританияға қарсы пиғылда болған империялардан оқшаулау жөнінде арнайы жоба қабылдады. Бұл құжат Мысырды Осман империясынан түбегейлі қол үзуге апарып соқтыратын саясат енгізді.

1914 жылы 5 қараша күні Мысырдағы британ армиясының басшысы генерал Дж. Максвелл Мысырда әскери жағдай енгізілгенін жариялады. Ол бойынша жергілікті мысырлықтардан әскерге адам алынбайтын болды және олардан тек сыртқы дүшпанмен байланысқа түспеу талап етілді. Бірінші Дүниежүзілік соғыстың басталуына орай, осы 1914 жылдың қараша айында Осман империясы Англияға соғыс жариялаган кезден бастап Мысырда жағдай өзгерді. Генерал Дж. Максвелл арнайы әскери жиын өткізіп, онда Мысырды өзге империялардан қорғайтыны туралы салтанатты түрде жариялады [2]. Дегенмен, бұл кезде Лондонда Мысырды аннексиялау немесе толық протекторат орнату туралы сұрақтар әлі де толық шешімін таппаған еді. Лорд Китченер көп күттірмей, Мысырды толықтай Британ империясының құрамына енгізу, яғни аннексиялау туралы ұсыныс жасады. Ал, Мысырдағы Британ империясының шенеуніктерінің ойы басқаша болып олар Мысырга жайғана протектораттық орнатуды ұсынды.

Британ парламентінде Мысырға қатысты бір айға созылған тартыстар нәтижесінде 1914 жылы 18 желтоқсан күні Мысыр ресми түрде Британ империясының протектораты болып жарияланды. Осы күннен бастап Мысырдың Британ империясының «қамқорлығында» болатыны жарияланды. Британ билігінің шешімі бойынша Осман империясының тұсында Мысырдың хидіві болған (Хидів – Осман империясының Мысырдағы жергілікті автономиялық басқарушысы) II Аббастың билігі мен үкіметін таратты және көп ұзамай Мысырға жергілікті билеуші етіп Хусейн Камил паша тағайындалды, оған Англия тарапынан «сұлтан» титулы берілді. Хусейн Камил паша Осман империясының билігі тұсында 1863–1879 жылдары Мысырдың хидіві болған Исмаил-пашаның ұлы еді. Ол Мысырдағы саяси жағдайды толық менгерген болатын және өз халқына жақын болды. Хусейн Камил пашаны мазалайтын басты нәрсе – ол жергілікті мұсылман халықтарының Британ әкімшілігіне қарсы бас көтеруі еді. Ал, Британ үкіметінің сенімін ақтауға тырысқан Хусейн Камил паша оны үнемі болдырмауға тырысып отырды [2, 174 б.].

Англияның Мысырды өз билігіне өткізу процесінде жүзеге асырылған істерге оның Антантадағы одақтасы Франция қарсылық танытқан жоқ. Франция бұған дейін қарсылық танытқанымен соғыс кезінде өз одақтасының әрекетін қолдады. Ендігі кезекте, Бірінші Дүниежүзілік соғыс басталған уақыттан бастап Англияның Мысырдағы империалистік әрекетіне Германия мен Осман империясы батыл түрде қарсылық көрсетіп, өз наразылықтарын жеткізді. Мұндай наразылықтардың күшеюі соншама, ол көп ұзамай осы соғыста Осман империясы мен Германияның Мысыр үшін Англияға қарсы саяси-әскери қымылдарға көшетінін айқыннады.

Англияның Мысырды алуы, осы және Таяу Шығыс аймақтарындағы герман экономикасының дамуына елеулі үлес қосып отырған сауда-экономикалық базаларды жоюға және оған мүмкіндік беріп отырған оның одактасы Осман империясын Оңтүстік-Шығыстан қыспаққа алумен пара-пар болды. Мысырдағы Англияның саяси отарлаушылық әрекеттері жергілікті халыққа ұнамады. Олар ағылшындардың отарлау әрекетіне барынша карсы тұрды. Англия Мысырды басқаруышы өз адамдарын жергілікті адамдардың арасынан ірікеп, сарапал алып отырды. Оларға жалақы телеп, Мысыр халқын тыныштандыруды тапсырды. Алайда, бұл онайға соклады. Себебі, мысырлықтар ұдайы карсылық қорсетіп бақты. Өз кезегінде, Мысыр халқының үлкен бөлігі мұсылман дінінің аясында әрекет етіп, онда Ислам дүниесінің халифі титулын иеленген Осман империясының сұлтанына қызмет етуге дайын болды [3]. Бұған жауап ретінде осман үкіметі де Мысырдағы саяси билікті өз бақылауына алу жолында барлық саяси шараларды атқаруға дайын болды.

Лорд Китченер Хусейн Камил пашаға Осман империясымен байланысқа түспеу және бұрынғы осман билеушілерімен араласпау талаптарын қойды. Сондай-ақ, жергілікті жерде османдық билеушілермен жақын болған және бұрынғы Осман империясының кезіндегі саяси жүйе мен өмірді қалайтын лауазымды тұлғалармен аракатынасты үзіп, оларды билік пен саясаттан шеттетуді тапсырды. Мұнымен қоса, ең маңыздысы Бірінші Дүниежүзілік соғыста Британ империясының карсыластары болған Германия мен Австро-Венгрияға қарсы согыска дайын болуга үтітеді.

Соғыс қарсанында Стамбулда демалыста болған бұрынғы Мысыр хидіві II Аббас, осман сұлтанымен кездесулер өткізіп, онда Мысырдан ағылшындарды соғыспен болса да қуып шығару қажеттігін айтып, ол туралы ұсыныс жасаған. Мұны білген ағылшындар оны Мысырдан қууға мәжбүр болды. Ол Мысыр мен Суданға сұлтан болып тағайыналған бауыры Хусейн Камил пашаға бірте-бірте Англия билігіне қарсы күш жинақтауды ұсынды және Осман империясының Мысырга соғыс ашқан жағдайда оған қарсылық қорсетпей, керісінше астыртын түрде қолдау қорсетуді тапсырды [4]. Ол өзінің кейіннен Мысырға келетінін және 1882 жылғы Англияның басып кіруіне дейінгі жағдайды қайта орнататынын айтты. Сонымен қатар, сыртта жүрген Мұхаммед Фарид, Абд-аль азиз Жавишиңды өзге де мысырлық саясаткерлер мысыр билеушілеріне ішінара ағылшын билігіне қарсы көтеріліс ұйымдастыруға үтітеді.

Өз кезегінде, 1914 жылы 27 желтоқсан күні Осман империясының Қаржы министрлігі Мысырда Осман империясының билігін мойындастырын және британ үкіметіне қарсы тұруға дайын азаматтарға қаржылай қолдау қорсеттінін ашық жариялады. Мұндай қолдау британ билігін мойында, оған өтіп үлгерген мемлекеттік қызметкерлерге берілмейтін болды [5].

Мысырдың Ұлыбританияның протекторатына өтуіне және британ үкіметі мен мысырлықтардың Мысырды Осман империясынан бөліп алу ісіне Шығыстағы өзге провинциялар да қарсы болды. Олар мұсылман халықтарының бөлінбей Осман империясының туы астында өмір сүру қажет екендігін алға тартып отырды. Солардың бірі Осман империясының Сирия провинциясының басшылығы болып, олар мұсылман халықтарының бірлігі бекем болуы керектігін Мысыр уәлилеріне сан рет ескертті [6].

Жалпы, Осман империясы мен үкіметі Мысыр үшін туған өздерінің наразылықтарын 1882 жылы британдық оккупацияның кезінде-ақ қорсетіп бастаған болатын. Олардың ең ауқымдысын әскери қызметкөр Ораби паша бастап, ол өзінің Мысырда британ билігін мойындастырынын және тек Осман империясының билігін мойында, соған берілгенін ашық жазды. Ораби паша Мысырдың азаттығы үшін кез-келген соғыска дайын екенін білдірді. Ол мысыр-brittan соғысында Мысыр армиясын басқарды [7]. Сонымен бірге, Ораби паша болашақта өз халқы мен діні басқаруының Осман империясының қарамағында болып, саяси тұрғыда тәуелсіз Мысыр араб мемлекетін құрғысы келетінін жариялады. Ол өзінің Стамбулға жазған есебінде ағылшын әскерінің Александрияға әскер кіргізгені жөнінде жазып, сондай-ақ қандай жағдай туса да Британ империясының отаршылдық әрекетіне өз қарсылығын тоқтатпайтынын жеткізді [8]. 1882 жылы басталған мұндай геосаяси тартыстар 1914 жылға, яғни Бірінші Дүниежүзілік соғыска дейін жалғасты.

Англияның Мысырдағы отаршылдық әрекеттерін Германия да өз бақылауында ұтады. Герман билігі егер, британдықтар Мысырды тубегейлі өзіне қосып алатын болса, онда оған өз қарсылығын білдіретіні анық болды. Осман империясының Берлиндегі елшілігінен Мысырдағы саяси жағдайға қатысты арнайы нота жолданып, онда Германияның Британ империясының Мысырдағы саяси қимылдары сынға алынды. Басты тақырып Суэц каналы мен Жерорта теңізінің

Мысыр жағалауына қатысты болды. Сонымен бірге Осман империясының Англияға қарсы ұйымдастырып жатқан сыртқы саяси әрекеттері жайлы айтылып, егер қажет болған жағдайда Германияның бұл іске араласатыны жайлы мөлімет берілді [9].

Мысырда бұрынғы хидивтер мен оларға көрсеткен Осман үкіметінің түрлі әрекеттерінен айтарлықтай нәтиже шықпады. Осман империясының Мысырдағы билігін қайта тіктеу үшін Англияға қарсы соғысдан басқа шарасы қалмады. Осман империясы аймақтағы саяси жағдайды реттеу үшін Англияға қарсы шығуға мәжбүр болып, бұл соғыста оғанөз одақтасы Германия қолдау білдіретін болды. Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңде және соғыс барысында Осман империясы мен Германия одақтас болып, көптеген саяси-әскери операциялар жүзеге асырылды. Осман-герман бірлескен саяси қимылдары Мысырды да айналмай өтпеді. 1914 жылы Англияның Мысырды саяси протекторатқа алу әрекеттерінің күшайген тұсында, яғни Бірінші Дүниежүзілік соғыстың алғашқы күндері герман Бас штабының генералы Хельмут фон Мольтке (Кіші Мольтке) Осман империясының әскери істер бойынша министрі Энвер пашаға Мысыр мәселесіне қатысты арнайы телеграмма жолдады. Телеграммада генерал өзінің Англия мен Ресейдің Солтүстік Африка мен Таяу Шығыста және Кавказда қүшесінің қаламайтынын жеткізе отырып, ол үшін осман әскерін осы аймактарға, оның ішінде Кавказ бен Мысырға да жұмылдыру қажеттігі туралы пікір білдірді [10].

1914 жылдың 10 тамызында жолданған герман генералының бұл тілегі Энвер пашаны таңдандырыды. Ол генералдың қандай ойда екенін, оның жоспарының қай бағытқа бұрылып тұрғанын алғашқыда түсіне алмады. Себебі, осман әскері Германия әскеріне қосылып Батыс майданында соғысқа араласуы мүмкін деген жоспар болған еді. Ендігі кезде фон Мольткенің ұсынысы Германияның Батыс майданда қарымды әскери қимылдар жүргізе алатынын білдіріп, ал осман әскерінің Шығыста Ресей мен оның одақтастарына қарсы әскери операциялар жүргізу керектігін көрсетті. Энвер паша әскери жағдайды осылай түсінді. Ол өзінің одақтасының қандай әскери саясат ұстанса соны қолдайтынын білдірді.

Соғыс басталған тұста-ақ Мысырға байланысты әскери министрлердің өзара түсінушілігін герман бас штабының генералы Кресс фон Крессенштейн қызу қолдап, өзінің Энвер пашага деген ыстық ықыласын білдірді. Ол Осман империясын Германияға әскери одақтас еткен Энвер пашаның саяси-әскери стратегияларына ризашылықпен қарады [11]. Расында да, Энвер паша герман әскери мектебінен өткен жас маман ретінде танылды және германдық әскери жүйенін үлгісін өз мемлекетіне әкеліп, оны дамытты. Оның басты мақсаты Осман империясының соғыста жеңіп шығып, өзінің бұрынғы уысынан шыққан территорияларын кері қайтару болды. солардың бірі Мысыр еді. Оның Мысырға деген саяси ұстанымы өте жоғары болды. Ол Мысыр халқының өзінен қолдау сұрағанын терең түсініп, аз уақыт ішінде оны осман әкімшілігінің қол астына қайта қосуды көздеді.

Жалпы, Германия басшылығы өзінің одақтасы Осман империясының Шығыста жүргізілетін соғыс әрекеттерінің бір бағыты Таяу Шығыс пен Мысырға бағытталуын қалады. Мұның басты дәлелі, фон Мольтке, соғысқа дейінгі және соғыстың бастапқы көздерінде Осман империясының әскерін заманауи үлгіде тәрбиелеп, оған басшылық жасап жүрген генерал Отто Лиман фон Сандерске 1914 жылы 4 қыркүйек күні жолдаған хатында осы мәселелерді қарастыруды ұсынуы болды. Алайда, Осман империясында Германияның әскери миссиясын орындаған жүрген Лиман фон Сандерс, түрік әскерлерінің алғашқы әскери қимылдарын Мысырдан емес, Қара теңіз арқылы қазіргі Украина жерінен Ресейге қарсы бастау қажеттігін алға тартты. Оның басты көздегені сол кездегі Ресей империясының ірі стратегиялық орталықтардың бірі болған Одессаға шабуыл ұйымдастыру болды. Ол өзінің орталық әскери штабқа берген жауабында Мысырға әскер кіргізу истиңде болмағанын, Қара теңіз арқылы Ресей жеріне басып кіруді жоспарлап отырғанын айтты [12].

Алайда, герман штабы фон Сандерстің бұл істерін кейіннен жүзеге асырылатын іс және өзірге мұның қажеті жоқ деп шешіп, оны болдырмай таstadtы. Себебі, Қара теңіз күрлық ішіндегі ішкі теңіз болғандықтан, оның айналасына одақтастардың әскерін шоғырландыра беру тиімсіз деп шешілді. Керісінше, Солтүстік Африкаға жайғаса бастаған Англия әскерлерінің Жерорта теңізі арқылы сырттан қауіп төндіруі мүмкін деген жорамал туып, Анадолы мен Таяу Шығыс провинцияларына қорғаныс күштерін орналастыру және Мысырға әскер жіберу басты жоспарға алына бастады. Сонымен қатар, ең маңыздысы Стамбулдың айналасы мен оның бұғаздарына дұшпан әскерінің еніп кетуі қаупі туындалды. Мұның барлығы барлаушылар мен тыңышлардың әрекетінің

негізінде белгілі бола бастады. Мұндай әскери стратегияның тууына себеп болған келесі бір факторлар – ол Англияның Үндістан, Австралия және Жаңа Зеландия сыйнды өзінің отарларынан қосымша әскери көмек күштерін тартуы еді.

Өз кезегінде Мысырды қайтару мен Германия ұсынған Жерорта теңізі арқылы келуі мүмкін болған антанталық әскери күштерден қорғануды Осман империясы да ойластырыды. Соның негізінде Лиман фон Сандерс бастаған әскерге колдау білдіріп, осы аймаққа да жаңа күш жинады. Олар Стамбулга Антанта кемелерін өткізбеуге шешім қабылдады. Осылың арқасында Осман империясы атақты Дарданелл соғысына мықты дайындалған болып шықты және соғыста жеңіске жетті. Осылайша, Мысырға басталған алғашқы әскери-операциялық жобалар басқа бір соғыс майданында өзінің інтижесін берді. Дарданел соғысы (Чанаккале соғысы) 1915 жылы ақпанды басталып, бір жылға созылған Бірінші Дүниежүзілік соғыстың ауыр оқиғаларының бірі болды.

Дегенмен, осман үкіметі Дарданел соғысымен бір уақытта Мысырды да басты назарда ұстады. Ол ең негізгі саяси және әскери жоспарлардың бірі болды. Осман империясын Мысырға итермелеген тағы бір факторлардың бірі ол діни, яғни Ислам факторы болды. Себебі, Мысырда жергілікті мұсылман қауымы өздерінің осман үкіметіне бағынғысы келетінін жеткізіп, отарлаушы билік пен жергілікті өкілдерге талаптар қоя бастады. Осман үкіметі оған қарсылық білдірмей, керісінше колдау көрсетті. Бұл факторды Германия да пайдаланғысы келіп, мұсылман дінін сақтау және мұсылмандарды қорғау туралы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Соның негізінде соғыс барысында Мысыр халқының үлкен бөлігі мұсылмандық жиһад рухын ту етіп Британ әкімшілігіне қарсы шыға бастады. Уақыт өте мұндай жағдайлар Осман империясын Мысырға әскер кіргізуін тездедті [13].

Ақыры, Дарданел соғысымен бір мезгілде Осман империясы мен Германия Мысырға әскер кіргізуге шешім қабылдады. Соғыс тактикалары мен оның қару-жарақ қажеттіліктері Германия тарапынан қамтамасыз етіліп, ал негізгі әскери-жауынгерлік құрам Осман империясынан шығарылатын болды. Таяу шығыс пен Мысырға әскер кіргізу туралы жоспарлардың негізінде Бірінші Дүниежүзілік соғыстың Шығыста бірнеше жаңа соғыс майдандары ашылатын болды. Олар шығыстық соғыс кампаниялары болып, оның ішінде Сирия, Ирак және Синай-Палестиндік соғыс кампаниялары болды. Осман империясы мен Германия Дарданелде орын алған соғыс жағдайына қарамастан, Синай түбөгі арқылы Мысырға басып кіретін болды. Бұл уақытта Осман империясы Ресеймен Кавказда соғысып жатты және Франция мен Англия тарапынан ұйымдастырылып жатқан Дарданелл операциясына дайындық үтінде. Бұл империяның Антанта мемлекеттеріне қарсы ашылып отырған ең негізгі үшінші майданы еді.

Мысыр жеріне жасалатын соғыс қымылдарын жүзеге асыру үшін Осман империясынан 8-ші армия жасақталды. Сонымен катар, бұған жан-жақтағы армиялардан қосымша күштер қосылды. Олардың ішінде Измирден 10-шы, Хиджаздан 22-ші, Текирдагдан 8-ші дивизиялар осы армияның құрамын толықтырды. Өз кезегінде, Мысырға жөнелткелі тұрған бұл армияның әрекеті қандай болады немесе ол інтижел соғыстар жүргізе ала ма деген сан түрлі сұрақтар да туындал жатты. Мұның негізінде қосымша тағы да күш жинақтау туралы шешім қабылданып, Энвер паша Сириядағы 4-ші армияның командирі Зеки пашаға Мысыр мен Суэц каналы үшін соғысқа қосымша күш дайындауга бүйрек берді. Алайда, Зеки паша бұған қарсылық танытты. Ол Мысыр мен Суэц каналын кері қайтару үшін Англия мен Франция әскерлеріне қарсы ұйымдастырылып отырған соғысқа әскери техника мен қарулы күштердің тәң келмейтінін айтты.

Энвер паша бұған наразылық білдіріп, Зеки пашаны қызметтен босатты және оның орнына Әскери-тәніз флоты министрі қызметтінде отырған атақты мемлекеттік қызметкер Жемал пашаны сайлады. Ол 4-ші армияның генералы ретінде Мысыр үшін соғысқа аттандырылатын болды. Ал, Мысыр соғысы үшін арнайы дайындалған 8-ші армияның басшылығына да Анадолының Мерсин аймағынан шықкан Жемал паша есімді екінші бір әскери адам тағайындалды. Мысырға ұйымдастырылып отырған әскери шарага Германия тарапынан басшылықта герман бас штабының генералы Кресс фон Крессенштейн тағайындалды. Ол Осман империясы мен Германияның біріккен әскери күшине басшылық жасайтын болды [14].

Германия Осман империясының жүзеге асырғалы отырған бұл әрекетін қызу қолдады. Өзінің Батыс және шығыс майдандарында жүргізіп жатқан соғыстарынан артылатын күшін Шығыстағы атқарылып жатқан әскери шараларға жіберуге дайын болды. Лиман фон Сандерске Кавказ бен

Мысыр Стамбул бұғаздарын қорғау және жалпы Англия мен Францияға Шығыста соққы беру қажеттігі тағы бір рет елшілік арқылы ескерілді. Германияның Бас ескери штабы тарапынан Осман империясындағы елшісі Барон фон Вангенхайм мұндағы эскерилердің Мысырға басып кіру және оны иелену маңызды екенін жеткізді.

Дегенмен де Мысырға ұйымдастырылып отырган ескери кимылдарда толық сәттілікке қол жеткізу жасау фон Сандерстен басқа өзге де герман генералдарында күмән туғызды. Тіпті Кресс фон Крессенштейннің өзі де одактастар эскерінің Мысырга жасагалы отырган ескери операцияла-рының сәтті аяқталуына үлкен күмәнмен қарады. Себебі, біріншіден Мысырға аттандырылып отырган эскердің саны аз болды, екіншіден, Мысырда Англия мен Францияның қуатты ескери базалары және Үндістан мен басқа да отарларынан тартылған қосымша құштері көпtek шоғырланған [14, 174 б.] еді. Осман-герман эскерінің басшылығы, бұған қарамай, тезірек Мысырға басып кіруге шешім қабылдады. Одактастар эскерінің басшылығы Мысыр мен Суэц каналын Осман империясының құрамын қайта қосу жұмыстарын аз уақыт ішінде аяқтауды жоспарлады. Ол үшін 8-ші армия мен жоғарыда атапған одан басқа да ескери корпустар 4-ші армияның құрамына біріктірілетін болды. Нақтырақ айтқанда 4-ші армия Мысыр мен Суэц каналын қайтару үшін және сонымен қоса Таяу Шығыста бірқатар ескери операцияларды жүзеге асыру мақсатында арнайы жасақталған құрылған ескери күш ретінде танылды. Кейбір реcми мәліметтерде бұл армия «Мысырды құтқарушы армия» деп аталды. Оның құрамына жеті дивизия біріктіріліп, жалпы ескер саны 60 мындан асты [15].

Аймақтағы Британ империясының эскерінің жағдайы ерекше болды. Бірінші Дүниежүзілік соғыс басталған сәттен бастап-ақ Англия Осман империясының Мысырға ескер кіргізетінін өз тыңшылары арқылы біліп қойған еді. Британ империясы мұнда осман эскерлерінен қорғану мақсатында ең алдымен Суэц каналының қорғанысын қүшетті. Британ империясы өзінің отарлары Австралия мен Жана Зеландиядан эскерлер корпустарын алдырды. Олардың негізгі бөлігі осында шоғырландырылды. Оларды АНЗАК (Австралия мен Жана Зеландияның ескери корпусы) ескері деп атады. Британ билігі АНЗАК эскерінің бір бөлігін Мысырға қалдырды, бір бөлігін Дарданел (Чанаккале) операциясына дайындағы. Мысырдағы Осман империясына қарсы тұрған АНЗАК ескерінің алғашқы саны елу мындан асты [16].

АНЗАК ескерінің белді мүшесі жаңаzelандиялық подполковник Чарльз Поулс өзінің беріп өткен мәліметтерінде 1914 жылы желтоқсан айында өз эскерлерінің Мысырда ішкі тәртіп орнатса алатынына қәміл сенетінін жазды. Сонымен бірге сыртқы қүштердің қандай да болмасын әрекетіне дайын екенін атап өтті. Оның сөзі Мысырға кіруге дайын тұрған Осман империясына қарсы бағытталғаны айтпаса да көрініп тұр. Сол сияқты, австралиялық корпустың жетекшілерінің бірі капитан Э. Элліс өзінің естеліктерінде АНЗАК-тың Мысырды Британ империясының бір бөлігі деп көрсетіп, оны ішкі және сыртқы саяси қүштерден барынша қорғау қажеттігін айтты [17].

Британ империясы Мысырды қорғау мақсатында өзінің отары болған Үндістаннан да ескер алдырды. Үндістаннан Мысырга 10-шы, 11-ші жаяу ескер дивизиясы, бір кавалериялық бригада және таулық артиллерия эскерлері келді. Мысыр мен Суэц каналын негізінен Үндістандық ескерлер қорғады. Британ ескерінің қуаты осман-герман ескерінен көп болуы анық байқалды. Бұл соғыста қындық тудыруы мүмкін еді. Бірақ, генерал фон Крессенштейн Мысырға ұйымдастырылып соғыстың кезінде орын алатын қандай да болмасын нәтижелерге қарамастан соғыс операцияларын ұйымдастыруға шешім қабылдады.

Осман империясы мен Германияның Мысыр үшін Англияға қарсы соғыс әрекеттерінің тезірек тууына ықпал еткен аймақтағы келесі бір маңызды фактор діни фактор болып, оның басты негізі XIX ғасырдан бері Солтүстік Африкада европалық империяларға қарсы белсененді діни тұрғыда қарсылық көрсетіп келе жатқан Сенусилер әзлетінің жиһадтық қимылдары болды. Бұл әзлет негізінен Солтүстік Африкада мұсылмандардың мұддесін қорғап, аймақтағы мұсылман мемлекеттерін европалық империяларға бойсұндырмай үшін әрекет етіп отырды. Сенусилер негізінен Италия, Англия және Францияның отарлау әрекеттеріне қарсы шығып, оларға қарулы құшпен болса да тойтарыс беруге дайын болды. Сенусилердің европалықтарға қарсы әрекеттері Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейін басталып, ол соғыс кезінде өз жалғасын тапты. Сенусилердің мұндай қимылдары Осман империясы мен Германияға ұнады. Одактастар жағдайды алыстан бақылап, Сенусилерге көмек көрсетуге де дайын болды.

Германияның әскери бас штабы Англияның Мысырға Үндістаннан, Австралия мен Жаңа Зеландиядан әкелген әскерлері соғыс кезінде Еуропага қарай келуіне әбден көзі жетіп, оларды соғыстың еуропалық ошактарына келуінің алдын-алуды қарастырды. Сенусилерді британдық көмекші құштерге Мысыр жерінде көмекке шақырып, жағдайды реттеуге тырысқан герман басшылығы Сенусилердің әрекеттеріне қолдау көрсету қажет деп тапты. Сенусилерді Осман империясында Тешкилати Махсусаның* (Teşkilat-i Mahsus) ұйымдары ретінде де көрсетілді [18]. Герман әскери штабының басшысы генерал фон Фалькенхайн 1914 жылы Стамбулда әскери істермен айналысқан Колмар фон дер Гольц пашаға жазған хатында: «Егер осман әскербасылары Мысыр соғысына қатысты онтайлы шаралар қабылдан, нәтижелі істерге қол жеткізсе, оларға ерекше раҳметімді айтамын» – деді. Бұған қарай отырып, Германияның Мысыр соғыс кампаниясының ұйымдастырылуына ерекше мән беріп отырғаның көргө болады [19].

Өз кезегінде, Сенусилердің саяси-әскери қымылдарын герман билігі де пайдаланғысы келді. Сенусилердің Англия мен Италияға және тіпті Францияға қарсы ұйымдастырылып отырған соғыстары мен партизандық қымылдары тіпті герман кайзері II Вильгельмнің де назарын өзіне аударды. Ол Солтүстік Африкадағы Сенусилер қауымының басшысы шейх Сенусиге хат жолдан, оны аймақта Алланың Ислам дінін қолдаушы және құтқарушы өкілі ретінде атап өткен. Бұл сөздер император II Вильгельмнің Сенусилер қауымына деген он көзқарасың, олармен бірге екендігін және оларға қолдау білдіретінін анғартты. Ең маңыздысы герман императорының бұл сөзі Солтүстік Африкада, оның ішінде әрине Мысырда бірлесе отырып Англия мен өзге еуропалық империяларға қарсы соғысуға үгіттеді.

Осман тарапы мұндай ұсыныстарды жылы қабылдады. Энвер паша Мысырға жасалатын соғыс жоспарларын жасауға кіріsti. Ол бойынша 4 армия Мысырға аттанатын болды. Бұл операцияны ұйымдастыруда Бингази жақтан Сенусилер әзулетінің құштері тартылатын болды. Оны Шейх Ахмет Сенуси басқаратын болды. Сенусилер мен осман әскерінің бірлесіп жасаған әскери әрекеттері Мысырды ағылшындардан қорғаудың үлкен мысалы болды. Осман билігі Сенусилердің әскерлерінің Англияға қарсы соғыстарын ертерек бастауын құттады. Энвер паша өзінің бұл қалауын Стамбулдан Сенусилердің басшысы Сейіт Ахметке жіберілген өкілі Йарбай Мұса арқылы жеткізген хатында білдіреді. Негізінде, Йарбай Мұса Сенусилердің Италияға қарсы соғыста қолдайтынын білдіру үшін жіберген еді [20].

Сейіт Ахмет Йарбай Мұсаға өзінің қазіргі уақытта ағылшындарға қарсы соғысуға дайын емес екенін, Англиядан үнемі азық-тулік өнімдері мен түрлі материалдар алып отырғандықтан, оған ешбір себепсіз бірден қарсылық көрсету киын екенін айтты. Сонымен бірге, қазір Мысырдағы ағылшындармен байланыстардың бірқалыпты екені айтылып, егер олар мұнда Энвер пашаның туысы әскербасы Нури пашаны көретін болса, арадағы қатынастың бұзылатыны айттылды. Ең маңыздысы Сейіт Ахмет өзінің жан-жақты дайын болған уақытта Мысыр үшін Англияға міндетті түрле қарсы соғыс ашатынын білдірді. Осыдан соң Йарбай Мұса егер де соғыс әрекеттері жоспарланса, Энвер паша тарапынан қажетті көмек бір ай бұрын жеткізілетінін айтты [20, 90 б.].

Бір сөзбен айтқанда Сенусилер діни қауымы Осман империясы мен Германияның Мысырға ұйымдастырғалы отырған алғашқы әскери операциясына әскери көмек бере алмаса да өзіндік ниесті бар екенін жеткізді. Бұл Сенусилердің осман-герман армиясының Мысырдағы әрекетіне қашан да болмасын әскери көмек көрсететінін анық анғартты.

Көп ұзамай Осман империясы мен герман штабы Мысырға басып кірді. Герман генералдарының әскери тактикаларымен машықтанған осман-герман әскерлерінің Мысырды алу үшін жүргізген бірінші соғысы жалпы алғанда 1915 жылдың 14 қантар мен 15 ақпан айларының ара-лығында болып өтті. Тараптардың қабылдаған жан-жақты шешімдерінен соң 1915 жылдың 18 қантар күні осман әскері Синай түбегі арқылы Мысырға бастырып кірді [21]. Жемал пашаның Мысырға кірудегі жоспары мен оны алудағы үміті зор болды. Көзделген мақсатқа жету үшін ол тез Суэц каналына түсіріп, әскерді каналдың аргы бетіне алып өтудің жолын қарастырды. Көп ұзамай

*Teşkilat-i Mahsus – XX ғ. басында және Бірінші Дүниежүзілік соғыс жылдарында Осман империясында әскери министр Энвер пашаға тікелей бағынатын империяда түркіштілік және исламшылдық бағыттағы саяси, үтіг-насихат және ішкі-сиртқы саясатта арнайы миссияларды орындаған үкіметтік емес үйим.

түрік әскерлері арғы бетке, яғни каналдың Шығыс жақ бетінен Батыс жаққа қарай өтудің амалдарына кірісті. Арғы бетке өтуде ағаштан жасалған үлкен көлемді салдарды пайдаланды. Айта кетерлігі, бұл кезде Мысырда 30 мың үнді әскері, 150 мыңдан астам ағылшын әскері болып, олардан іріктелген 35 мың әскер тек каналды қору үшін және осында келетін жау әскерінің әрекетіне кедергі келтіру мақсатында қойылды. Сонымен қоса, каналға он шақты ағылшын кемелері түсірілді. Тіпті, Британ үкіметі бұл аймаққа ұшақтар да жіберді. Аймақты әуе күштерінің көмегімен қорғауда Англияға Франция тарапынан да көмек көрсетілді. Өйткені, мұнда ағылшындармен бірге француз ұшақтары да қызмет етті [22].

Басты жоспар Суэц каналы мен оның анғарын толық басып алу болатын Осман әскери басшылығының бұйрығымен Мысырға 8-ші армия мен 10-шы, 25-шы жаяу әскер корпусы кіргізілді [23]. Осман әскерлері Мысырға Жерорта теңізі жағалауынан енді. Алайда, бұл жоспарды осман әскерлері орындай алмады. Ақпан айында Жемал пашаның әскері каналды кесіп өтуде жасаған келесі әрекеттері нәтижесіз аяқталды. Себебі, каналдың екі жағына да британдық әскерлер мықтап орналасқан еді. Олар, Осман империясы мен Германияның аймакта біріккен күштері көп деп топшылап, соның негізінде өздерінің аймақтағы барлық артиллериялық күштерін осында жұмылдырған еді.

Үндістандық кавалериялық бригаданың жауынгерлері тек ат үстінде ғана емес мысырлық түйелерге мініп те соғысты. Сонымен қатар Осман империясының әскеріне қарсы жергілікті жерде, яғни Мысырда жасақталған артиллериялық батарея соғысты. Бұлардан бөлек Суэц каналына арнайы кемелер жүзірілді, олар осман әскеріне каналдан өтуге мүмкіндік бермеу мақсатында қойылып, соғыс барысында табысты қымылдар жүргізді. Бұған қарай, отырып, Англияның Мысырды қорғануға тыңғыштықты дайындалғанын және оның әскери қуатының Осман империясының әскерінен әлдекайда мықты екенін анғару қын емес [24].

Канал соғыстары 1915 жылдың 2 ақпанында басталды. Каналдан сәтті өткен осман әскері мұнда жақсы жайғастырылған британ әскерінің қарсылығына тап болды. Каналдан кешіп өткен әскерлер қырғынға ұшырады, көбісі тұтқынға алынды. Бұл жағдай Осман империясы әскерінің соғыска тыңғыштықты дайын емес екендігін өте аз уақыттың ішінде көрсетіп берді. З ақпан күні соғыс аяқталып қалғандай болды. З ақпанды фон Крессенштейн соғысты жағастыруға өзі басшылық жасады. Бірақ сәтті қадамдар жасай алмады. Суэц каналын алу мақсатында арнайы жасақталған 25-ші жаяу әскер дивизиясы 25 мың адамнан құралып, алайда, ол да соғыс кезінде табысты әрекеттер жүргізе алмай кері шегінді [25]. Осман әскерлері зенбірекпен қаншалықты оқ жаудырғанымен, британ әскерлерін кері шегіндіре алмады. Сондыктan, көп әскер жоғалтпауға тырысқан Жемал паша өз әскерлеріне кері шегінуге бұйрық берді.

2–3 ақпан күндері болып өткен соғыста британ әскерлері одактарастар әскеріне қарсы соғысуда ұшақтың да қызметін пайдаланды. Бұл осман-герман әскеріне ауыр соққы болды. Антанталық ұшақтар тек қарсыластардың әскерін ғана емес, сонымен бірге бейбіт түрғындардың да мазасын алды [26].

Мысырдағы геосаяси жағдай мен оған Осман империясының Германиямен бірлесіп соғыс ашуы осман билігі үшін аса маңызды болды. Оған Осман империясының сұлтаны, бүкіл мұсылман әлемінің қорғаушысы, халиф V Мехмет Решат сұлтанның Мысыр халқына жасаған үндеуі мысал бола алады. 1915 жылы осман-герман әскері Мысырға бастырып кірген бойда сұлтан V Мехмет Решат 9 ақпан күні Мысыр халқын Британ империясына қарсы соғысуға шақырып арнайы үндеу жариялады. Онда Мысыр халқы ағылшындарға қарсы жиһад соғысына шақырылды. Сонымен қатар, Мысырдағы «құтқарушы» ретінде сипатталған осман-герман әскеріне жергілікті жерде қолдау көрсету үшін үндеу тасталды [27].

Мысыр жеріне басып кірген Осман империясының әскерлері Суэц каналын басып алуда сәтсіздіктерге ұшырады. Осман әскерлері Мысырда тек Исмаилия ауданында ғана сәттіліктерге қол жеткізе алды. Бұл аудан каналға жақын болып, алайда каналдан өткеннен кейінгі жағдай түрік әскерлеріне қындық тудырды. Мысырдың шөлді аудандарында жүргізілген соғыс әрекеттері өте қын болды. Бұл әскерге түйелердің де пайдаланудың қажеттігін тудырды. Мысырға басып кірген осман әскерінің азық-түлік жағдайы да айтарлықтай емес еді. Онда бір жауынгер үшін тәулігіне 600 гр. кепкен нан, 100 гр. мысыр наны, 9 гр. шай, 150 гр. күрма және 4 литр су берілді. Алайда, жауынгерлер үшін бұл тاماқ жеткіліксіз еді. Соғыс кезінде әскерлер алдынан кездескен жеуге

жарамды өсімдіктерді шикілей болса да тамаққа пайдаланды. Бұл жағдай, әскердің соғысқа деген құлшынысын төмендетіп жіберді [28]. Әскери басшылық Мысыр жері жылы болғандықтан, ол әскерлердің физикалық күйіне кері әсер етпейді деп түсінді.

Түрік әскерлері Суэц каналына ұйымдастырылған әскери қимылдары кезінде мыңдан астам адамынан айрылды. Оның ішінде улken бөлігі тұтқындар болды. Ал Осман империясы мен Германияның Мысырға қарсы ұйымдастырылған әскери әрекеттеріне қарсы тұрған Ұлыбритания әскери небәрі 200-дей адамынан ғана айрылды [29].

Сәтсіздіктің орын алғанын естіген фон Крессенштейн Жемал пашаға соғысты сонына дейін жалғастыруды бұйырды. Бірақ әскер командирі Жемал паша құштердің тең емес екендігін айтып, жауынгерлердің қатарының азайып бара жатқанын алға тартты. Мұнда фон Крессенштейн британ әскеріне қарсы соғыста жауынгерлік ерлік танытуды назарға алған еді. Өйткені, соғыс енді ғана басталып, Мысырдағы әскери женіліс басқа майдандардағы әскерлердің рухын төмендетуі мүмкін еді. Неміс генералының ойынша ерлікпен сонына дейін соғысып женіліс табу британ әскерінің жауынгерлік рухын түсіруі мүмкін еді.

Бірінші Мысыр соғысы нәтижесіз аяқталды. Олай деп аталаудың себебі, 1915 жылдың қантар-ақпан айларында ұйымдастырылған соғыс Осман империясының Мысырда Ұлыбританияға қарсы соғысқан бірінші әскери қимылдары болып, ол бұдан кейін тағы да ұйымдастырылды. Бірінші Мысыр соғысы кезінде Осман империясы мен Германияның Мысырда Антанта әскеріне қарсы соғысы кезінде негізінен осман әскери соғысқа түсті. Мұнда тек неміс генералдары басшылық етіп, алайда Германиядан арнайы әскери корпустар келген жоқ. Егер, Германияда арнайы әскери жасақтар келіп, оның саны осман әскерімен бірдей көлемде соғысқа түскенде Мысыр соғысы бірінші кезден-ақ сәтті болуы әбден мүмкін еді. Бірақ, Германия бұл кезде Батыс және Шығыс майдандары мен Дарданел (Чанаккале) соғыстарында соғыс жүргізіп жатқандықтан, мұнда негізгі құрамдағы корпустарды жіberе алмады. Бұған германдық бас әскери штабтың басшысы генерал Фалькенхайнның сөздері дәле бола алады. Ол Мысырға қатысты өз сөздерін «Егер, Мысырға Стамбул мен орталықтан қосымша әскер жіберсек, Дарданелдегі әскери күш элсіреп, британ әскерлері мұнда басып кіруі мүмкін еді» - деп көрсетеді [30]. Расында да, Дарданел соғысында Англияның бұғазға кіру әрекеті ерекше болып, алайда ол осман-герман әскерінің тегеурініне төтеп бере алмай женілді. Соғыс барысында әлемдік империялар арасында Мысыр үшін орын алған мұндай әскери қимылдар мен түрлі шаралардың орын алуы Суэц каналы мен Мысыр жерінің стратегиялық маңыздылығының қандай деңгейде екенін көрсетіп берді [31].

Бірінші Мысыр соғысында орын алған сәтсіздіктер Осман империясының жоспарын құйретті. Бірақ, Осман империясы мен Германия басшылығы Мысырдың маңызды пункт екенін ұмытпай, оны қалай да болмасын кері қайтарып, Суэц каналына ортақ иелік етуді көзdedі. Бұл істі жүзеге асыруда Бірінші Дүниежүзілік соғыстың маңызы зор болды. Осман үкіметі жана бір соғыс қимылдарына дайындалуда Мысырдағы жергілікті мұсылман халқын жинад соғыстарын жүргізуге үтітеді [32]. Кресс фон Крессенштейн жана соғыс жоспарларын құрып, ол бұл іске Стамбулдағы өзге неміс әскери мамандарын да тартты. Ол екінші рет Мысырға соғысқа аттануға шешім қабылдады [33].

Бұған жауап ретінде Ұлыбритания өзінің отарларынан және одактас мемлекеттерден келетін әскери топтардың негізгі бөлігін Мысырға жұмылдырды. Британ үкіметі Германияның әскери қолдауына сүйенген Осман империясының Мысырға жасайтын екінші соғысы қауіпті болады деп түсінді. Бірақ, Мысырға ұйымдастырылатын екінші бір соғыс әрекеттері Осман империясы үшін нәтижелі болады деу қыын еді. Себебі, мұнда британ әскери мен антанталық әскердің қуатты күші орналасқан еді. Солардың ең негізгі бөлігі АНЗАК әскерлері мен үндістандық әскерлер болды. Тіпті Франциядан да қосымша әскери көмек құштері тартылды. Осман империясынан қауіптенген Англия Мысырдағы қорғанысты барынша қүшетті. Каир қаласында британ әскерінің негізгі штабы болып оны генерал А.Мюррей басқарды. Аймақта осман-герман әскерінің көбеюінен сескенген британ генерал штабы А.Мюррейдің әскеріне қосымша күш ретінде генерал Дж.Максвеллдің әскерін қости. Осылайша, Англия Мысырды қызыгыштай қорғады [34].

Келесі кезекте, Осман империясы мен Германияның Солтүстік Африкадағы одактасы ретінде саналған Сенусилер Мысырда Англияға қарсы соғысты. 1916 жылдың ақпан және наурыз айында Солтүстік Африкада Сенусилер тарапынан ағылшындарға қарсы әскери қимылдар басталып, ол

Мысыр аумағын да қамтыды. Әскери қымылдар Мысырдың батыс аймағында жүргізілді. Мұнда османдық әскерлер болып, алайда олардың қатары аз болғандықтан сәтсіздікке ұшырады. Бұл кезде Осман империясы Дарданел соғысынан әлсіреп шыққандықтан, Мұстафа Кемал паша Мысырға әскер жіберуге материалдық-техникалық ахуалдың қыны екендігін ескертті. Осының салдарынан Мысырдың батыс аймағын қамтыған Сенуси-ағылшын соғыстарында Сенусилер женіліске ұшырады. Десе де, Исламды ұран еткен Сенусилер соңына дейін соғысуға бел байлады. Олар осман үкіметіне қайтадан әскери көмек сұрап етініш білдірді. Сейіт Ахмет бастиған Сенусилерге әскери көмектің жеткізілуіне Нури Ахмет пашаның рөлі ете зор болды. Осман генарапы Нури паша Солтүстік Африкадағы жағдайды тұрақтандыру үшін көп қызмет етті. Нури пашаның ара тұсумен Сенусилерге осман үкіметі тарапынан жеткен көмек күштері көбіне Мысырда тыс аймақтарда (Ливия, Тунис т.б.) қолданылды. Нури пашаның негізгі әскери қызметі Солтүстік Африкада болды. Салыстырмалы түрде қарағанда Нури пашаның әскери қызметі Мысырға қарағанда жоғарыда аталған өзге өзге аудандарда жүргізілді. Себебі, Мысыр аса үлкен стратегиялық база болғандықтан, мұнда орталықтан ұдайы әскери күш жіберіліп отырды [35].

1916 жылдың басында Бірінші Дүниежүзілік соғыстың ең ауыр ошақтарының бірі болған атақты Дарданел соғысы аяқталған соң британдық күштерді ауқымды бөлігі Мысырға қарай аттандырылылды. 1916 жылғы наурыз айындағы есептер бойынша Мысырда 400 мындаі жаяу әскер болды. Әскердің көптігі соншалық, олар үлкен бір соғысқа дайындалып келгендей болды. оның барлығы А. Мюррейдің басшылығына өтті. Бұл кезде британ әскерлері Суэц каналының шығыс жағына өтіп, қазіргі Мысыр мен Палестина шекарасына жақындаі тұсті. Британ империясының әскери министрі лорд Китченер Синай түбегінде әскер көбейту келісімін берді.

Мысырдағы британ генералы Дж. Максвелл Мысырдың батыс және шығыс шекараларындағы әскери ахуалды баяндауда осман-герман әскерінің бірінші операциясынан кейін жағдайдың толық тұрақтандырылмағанын атап өтті. Генералдың бұлай деп топшылауының себебі, Сенусилерге қарсы Мысырда жүргізілген соғыстар сәтті болғанымен, олар мұнымен тоқтамай, Сенуси Сейіт Ахмет ағылшындарға қарсы соғыстың жаңа фазаларын ашуы мүмкін еді. Сонымен қатар, осман-герман әскерлерінің қайта шабуыл жасау мүмкіндігі анық болды және олардың жергілікті жердегі арабтарды британдықтарға қарсы үгіттеуі, соңдай-ақ түріктердің Сенусилермен бірлесуі аса қауіпті екенін Лондонға жеткізді.

Бірінші әскери операциядан сәтсіз оралған осман әскерлері 1916 жылы тағы да екінші рет Мысыр үшін соғысқа дайындала бастады. Бұл жолы да осман әскерлері Суэц каналына қарай бағыт алатын болды. Мысырға бірінші жасалған әскери операцияның кезінде бастапқы әскери қымылдардың Суэц каналы аңғарынан басталуы және соғыс фактілерінің сол аймақтарда орын алуды Осман империясының Суэц каналына деген қызығушылығының жоғары екенін айқын көрсетіп тұр.

Төртінші армияның командирі Жемал паша Суэц каналынан екінші рет өту үшін ешкімнің көмегіне сүйенбей-ақ өзімізді әскердің күшімен өтуіміз қажет деп көрсетеді. Каналдан батысқа қарай өткеннен кейін ғана Сенусилердің әскери көмегіне жүргінуімізге болады деп нақты пікірін атап өтті. Мысыр жерінде Англияға қарсы екінші рет соғыс операцияларын ұйымдастыруда осындаі шараларды ғана қолдану қажет екендігін ол орталық әскери штабқа ұсынды. Әскербасының бұл сөзінен Сенусилердің әскери көмегінің маңызды екені айқын көрініп тұр. Себебі, Стамбул мен басқа аймақтардан алынған әскерлер Мысыр аумағын білмейтін еді. Ал, бұл әсте Сенуси арабтарының көмегі зор болады деп күтілді [36].

Бұл кезде Дарданелдегі соғыста жеңісімен жігерленген Осман империясының соғыс министрі Энвер паша, ендігі кезеккө Мысыр мен Суэц каналын басып алуды қойды. Герман әскери штабының басшылығы Энвердің мұндаі істеріне қызу қолдау білдірді. Себебі, герман басшылығы Ұлыбритания тарапынан Мысырдағы әскери жағдайын түсінді. Ол үшін Мысырға тағы да бір рет әскери операция ұйымдастырылатын болып шешілді және оған фон Крессенштейн басшылық ететін болды. Бұл экспедициялық корпусқа 3-ші, 14-ші жаяу әскер корпустары мен германдық артиллерия кіргізілді [37]. Бұған жауап ретінде британдық күштер де әскер тәртіпке көшіп, олар Мысыр мен Суэц каналын қорғау үшін 42,52,53-ші жаяу әскер дивизияларын соғысқа дайындағы. Мұның ішінде атты әскер дивизиясы болды.

Осман-герман әскерлері негізінен Суэц каналының сол, яғни Шығыс жақ бетіне орналастырып, ондағы басты мақсат, ең болмағанда каналдың осы бөлігін өз бақылауында алғы қалу болды. Себебі, каналдың осы бөлігінде жайғасып алып та Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы соуданың біраз бөлігін бақылауға алу мүмкін еді [38].

Одақтастардың мақсаты, Мысырдағы стратегиялық нүктелердің бірі Александрия болып, ағылшындарды осы аймақта өткізу болды. Себебі, ағылшындардың басты көздегені осман-герман әскерлерін Мысырдан және бүкіл Синай түбөгінен Палестинаға дейін қуып шығару болды. Сонымен бірге, Палестина жерінде француздармен бірлесіп Осман империясына қарсы соғысу болды және бұл аймақтарды да одактастардан тартып алууды басты геостратегиялық жоспарға алды. Британ әскерлеріне басты қауіпті аймақтардың бірі Эль-Ариш қаласы болды. Бұл қалада осман-герман әскери гарнизоны орналасып, олар каналға баратын жолға қауіп төндіріп [39] отырды.

Екінші Канал соғысы деген атпен танылған Осман империясы мен Германияның Мысырға ұйымдастырылған екінші соғысы тамыз айының алғашқы қүндері одақтастар әскерінің британ әскеріне қарсы жасалған әскери операцияларымен басталды. Одақтастар әскері Синай түбөгінің шөлдерінде табысты қымылдар жүргізіп, британ әскерлері орналасқан Катия және Романи қалаларына шабуыл ұйымдастыруды. Бұл қамалдар Суэц каналына жақын болып, манызды бекіністер қызметін атқарды. Ұшінші және бесінші тамыз қүндері осман әскерлері Романиге тікелей әскер бағыттап, онда британ әскеріне үлкен соққы берді. Бірақ, көп ұзамай, 52-ші АНЗАК атты әскер дивизиясы осман-герман әскерінің бұл бағыттағы қымылдарына шектеу қойып, оларға тегеурінді қарсылық көрсетті. Британ әскери басшылығы косымша әскер жіберіп, аз уақыттың ішінде осман-герман әскеріне үсті-үстіне соққы беруді бұйырды. Соғыста әсіресе антанталық ұшақтар белсенді қызмет етті. Оның біреуін атып түсіргенімен, ұшақтардың жойқын қымылдары Екінші Мысыр соғысының мәселесін шешіп қойғандай болды. Мұның салдарынан осман-герман әскерлері кері шегінуге мәжбүр болды. Олар 12 тамызда Эль-Ариш қаласына қарай шегініп, осында паналады. Дегенмен британдық әскерлер де ауыр шығынға ұшырады. Мыңға жуық британ әскерлері тұтқынға алынды. 500-ге жуығы соғыс майдандарында қаза болды және жоғалды [40].

Катия, Романи және өзге де бекіністер үшін болаған соғыстарда британдық әскерлер женіске жетті. Бұдан соң соғыстың ендігі кезде нәтиже беруіне сенім артпаған фон Крессенштейн соғысты тоқтатуға және кері шегінуге бұйрық берді [41]. Соғыстағы женіс британдықтар жағында болды. Соғысқа британ әскерінен бөлек өзге антанталық дивизиялар да көмекке келді. Ал, осман-герман әскерлері Палестинаға қарай ысырылып, енді осы аймақтарға келетін британ әскерінің алдын-алуға кірісті. Сол кездегі мәліметтер бойынша осман-герман әскерлерінен мыңнан астам адам қаза болды. Төрт мыңға жуық адам тұтқынға тұсті. Осман-герман басшылығы жалпы адам шығынын бес-алты мыңға теңеген. Осылайша, екінші мысыр соғысында да осман-герман әскері женіліске ұшырады. 1915 жылдың соңына қарай британ әскерлері Эль-Ариш қаласын басып алды. Осман-герман әскері Палестинаға қарай етуге мәжбүр болды. Бірінші Дүниежүзілік соғыста Мысырды толық иеленген Ұлыбритания ендігі кезекте Антанта елдерімен күш біріктіріп, Осман империясынан Таяу Шығыс провинцияларын түгелдей тартып алуға кірісті. Британ армиясы мен Антанта әскерлерінің осман-герман әскерімен жүргізген келесі соғыстары Таяу Шығыстың өзге аймақтарында жалғасты [42].

Жоғарыда аталғандай, әскери әрекеттермен бірге Мысырда жергілікті халықты британ билігінен қарсы айдал салу әрекеттері де жүріп жатты. Оның басты мысалы 1915-1916 жылдары Мысырда саяси және ұлттық қозғалыстар пайда болды. Олардың басты мақсаты Мысырды азат ету және оны Осман империясына қайта қосу болды. Себебі, Британ империясы Мысырды өзінің отары секілді тонады. Алайда Британ билігі Мысырдағы мұндай ұйымдарды қудалады, таратты, шетелге қуды және жойып жіберді. Мұндай саяси ұйымдар шетелдерде өз саяси қымылдарын жалғастыруды. Соның ең негізгілері Осман империясы мен Германияда болды. Олар өз кезегінде осман және герман билеушілерінен қолдау күтті.

Мұндай істер 1917 жылы да өз жалғасын тапты. Мұндай ұлттық қозғалыстардың істеріне жауап ретінде британ билігі, оның ішінде комиссар Уингейт Мысырды протекторат қалпында ұстамай, толық аннексиялау жоспарын ұсынды. Бұған себеп болған тағы бір жағдай ол сұлтан Хусейн Камилдің денсаулығы нашарлап, оның орнына сенімді өкіл отырғызыу қарастырылды.

Жергілікті билік өкілдері оның орнына Ахмет Фуад пашаны отырғызуды ұсынса, кейбір топтар Осман империясымен жақын болған Омар Тусун есімді саяси қызметкерді ұсынды. Бірақ, Уингейт мұны қабылдамай тастағы. Бұл кезде де осман билігімен жақын болған адамдар биліктен аластырылды[43].

Корыта айтқанда, Бірінші Дүниежүзілік соғыстың катысуышыларының бірі болған Осман империясы, соғыс кезінде өзінің XVI ғасырдан бері провинциясы болып келген Мысырды Британ империясының қоластынан шығарып алу әрекеттері сөтсіз аяқталды. Осман империясы соғыстагы өзінің саяси және әскери одақтасы болған Германиямен бірлесіп Мысырды кері қайтару мақсатында жүргізілген әскери қымылдары мен британ үкіметіне қарсы жасалған саяси үтіг-насихат жұмыстары өзінің нәтижесін бермеді. Дегенмен де, Осман империясы өзінің әскери күшінің аздығына қарамай, Ұлыбританияның әлемдік державаға қарсы шығып, өзінің осы соғыстың тұрақты катысуышыларының бірі екенін көрсетті. Ең маңыздысы, өзінің бұрынғы отарларын қорғауда асқан белсенділік таныта алды.

Бірінші Дүниежүзілік соғыста Осман империясы Мысырдан бөлек Германиямен бірлесіп Еуропада, Азияда және Африкада көптеген әскери операцияларды жүзеге асырды. Мысыр операциясын бірлесіп жүргізуі Осман империясы мен Германияны одан сайын жақындағы түсті. Бұл жағдай екі империяның соғысты бірге аяқтайтынын айқындағы. Соңғы кездері Бірінші Дүниежүзілік соғыстың жүзжылдығына орай жүргізілген және тарихшы-османтанушылар тарапынан жүзеге асырылып жатқан жекелеген ғылыми ізденістердің нәтижесі Осман империясының соғыстағы белсенділігі мен оның стратегиялық жоспарының маңызды болғанын көрсетуде. Соның ішінде Осман империясының өз одақтасы Германиямен тығыз саяси байланыстар орнатып, соның негізінде беріктігі мығым болған одақ құруы және одақтардың әлемнің әр бұрышында бірлесіп әскери операциялар үйімдастыруды туралы ізденістер де жүргізілуде.

ӘДЕБІЕТ

- [1] Хизриев А.Х. Дипломатическая борьба вокруг статуса Британских войск в Египте в период «Завуалированного протектората» (1882–1914) // Научные ведомости. Серия История, Политология. – 2015. – № 19(216). – Вып. 36. – С. 60–66.
- [2] Кошелев В.С. Египет: от Ораби-папы до Саада Заглула, 1879–1924. – М.: Наука, 1992. – 287 с.
- [3] Turk Silahli Kuvvetleri Tarihi, İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt 10. – Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1985. – 785 с.
- [4] The memoirs and diaries of Muhammad Farid, an Egyptian nationalist leader (1868–1919) / Introduced, translated, and annotated by Arthur Goldschmidt, Jr. – San Francisco: Mellen University Research Press, 1992. – 540 p.
- [5] BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) DH. ŞFR, 48/178
- [6] BOA. DH. ŞFR, 454/6
- [7] BOA. Y.E.E.121/24
- [8] BOA. PRK.MYD. 2/36
- [9] BOA. HR. SYS, 2094/8, 8-9
- [10] Hayati Aktaş. Türk-Alman askeri ilişkileri(1913–1918). / Doktora Tezi. – Konya1994. – 265 s.
- [11] Kressenstein Baron Kress Von. Türklerle Beraber Süveyş Kanalı'na, Çev. Mazhar Besim Özalpsan. – İstanbul: Askeri Matbaa, 1943.
- [12] Liman von Sanders. Türkiye'de 5 Yıl.Çev. Şevki Yazman. – İstanbul: Burçak Yayınevi. 1968. – 360 s.
- [13] Sabis Ali İhsan. Harp Hatırlarım, C. III. – İstanbul: Nehir Yayınları, 1990. – 414 s.
- [14] Wallach Jehuda L. Anatomie einer Militärhilfe: Die preussisch-deutschen Militärmisionen in der Türkei 1835–1919. – Düsseldorf: Droste, 1976. – 284 s.
- [15] Erickson E.J. Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War. – London: Westport, Greenwood Publishing Group, 2001. – 265 p.
- [16] Ellis A.D. The Story of the Fifth Australian Division. London: Hodder and Stoughton, 1920. – 468 p.
- [17] Suzanne Mary Brugger. Australians and Egypt, 1914–1919. – Melbourne: Melbourne University Press, 1980. – 178 p.
- [18] Hamit Pehlivanlı. Teşkilat-1 Mahsusa Kuzey Afrika'da (1914–1918). // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. – 2000. – № 47. – S. 421–440.
- [19] Veli Yılmaz. 1.nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifaki ve Askeri Yardımlar. – İstanbul: Cem Ofset. – 318 s.
- [20] Ünalp F.Rezzan, “1914-1918 Yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri” / Doktora Tezi. – Ankara, 2009. – 246 s.
- [21] История Первой мировой войны 1914–1918 гг. / А.М. Агеев, Д.В. Вержховский, В.И. Виноградов, В.П. Глухов, Ф.С. Криницын, И.И. Ростунов, Ю.Ф. Соколов, А.А. Стреков. Под ред. И.И. Ростунова. – М.: Наука, 1975. – 443 с.
- [22] Osman Yalçın. Filistin Cephesi Türk Hava harekâtı. // A. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]. – 2016. – № 55. – S. 557–595
- [23] Erickson E.J. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study. – New York: Taylor & Francis, 2007. – 256 p.

- [24] Field-Marshall Earl Wavell The Palestine Campaigns. – London: Constable & Co, 1954. – 259 p.
- [25] Carver Michael, Field Marshal Lord. The National Army Museum Book of The Turkish Front 1914-1918: The Campaigns at Gallipoli, in Mesopotamia and in Palestine. – London: Pan Macmillan, 2004. – 272 p.
- [26] Erden Ali Fuad. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları. –İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003. – 334 s.
- [27] BOA. HR. SYS, 2109/7-12
- [28] Taner Bilgin. Birinci Dünya Harbinde Arap Coğrafyasında Türk Askeri (1914-1918). // The Journal of Academic Social Science. – 2016. – № 26. – S. 102-128
- [29] Bruce Anthony. The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First World War. – London: John Murray, 2002. – 299 p.
- [30] Belen Fahri, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri. – Ankara: Karakuvvetleri Komutanlığı, 1964. – 421 s.
- [31] Лудшвейт Е.Ф. Турция в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. Военно-политический очерк. – М.: Изд-во Московского университета, 1966. – 385 с.
- [32] Лазарев М.С. Крушение турецкого господства на Арабском Востоке 1914–1918 гг. – М.: Изд-во вост. лит., 1960. – 246 с.
- [33] Liman von Sanders Otto. Fünf Jahre Türkei. – Berlin: Scherl, 1919. – 408 s.
- [34] Keogh E.G., Joan Graham. Suez to Aleppo. – Melbourne: Directorate of Military, 1955. – 268 p.
- [35] Şükrü Erkal. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Hicaz, Asır, Yemen Cephelerine Libya Harekâti, 1914–1918. Cilt 6. – Ankara: Genelkurmay Basımevi 1978.
- [36] Üzen İsmet. I. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Naturaları. – İstanbul: Selis Kitaplar, 2007. – 252 s.
- [37] Готовцев А. Важнейшие операции на ближневосточном театре в 1914–1918 гг. – М., 1941. – 106 с.
- [38] Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri; Cilt: III. – Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965.
- [39] Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV Cilt, I Kısım, Sina-Filistin Cephesi. – Ankara: Genelkurmay Basımevi, Yayınları, 1979
- [40] Pierre Renouvin. 1.Dünya Savaşı ve Türkiye 1914–1918. Çev. Örgen Uğurlu. – İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004. – 790 s.
- [41] Akdes Nimet Kurat. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları. – Ankara: Türk Kültürü Araşturma Enstitüsü. 1966. – 92 p.
- [42] Taşkıran C. Ana ben ölmədim. 4. Baskı. – Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2011. – 440 б.
- [43] Кошелев В.С. Египет, уроки истории: борьба против колониального господства и контрреволюции, 1879–1981. – Минск: Изд. "Университетское", 1984. – 204 с.

REFERENCES

- [1] Hiziev A.H. Diplomaticeskaja bor'ba vokrug statusa Britanskikh vojsk V Egipte v period «Zavualirovannogo protektorata» (1882–1914) // Nauchnye vedomosti. Serija Istorija, Politologija. 2015. № 19(216). Vyp. 36. S. 60-66.
- [2] Koshelev V.S. Egipet: ot Orabi-pashi do Saada Zaglula, 1879–1924. M.: Nauka, 1992 . 287 s.
- [3] Turk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt 10. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, 1985. 785 s.
- [4] The memoirs and diaries of Muhammad Farid, an Egyptian nationalist leader (1868–1919) / Introduced, translated, and annotated by Arthur Goldschmidt, Jr. – San Francisco: Mellen University Research Press, 1992. 540 p.
- [5] BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) DH. ŞFR, 48/178
- [6] BOA. DH. ŞFR, 454/6
- [7] BOA. Y.E.E.121/24
- [8] BOA. PRK.MYD. 2/36
- [9] VOA. HR. SYS, 2094/8, 8-9
- [10] Hayati Aktaş. Turk-Alman askeri ilişkileri(1913–1918) / Doktora Tezi. Konya1994. 265 s.
- [11] Kressenstein Baron Kress Von. Türklerle Beraber Süveyş Kanalı'na, Çev. Mazhar Besim Özalpsan. İstanbul: Askeri Matbaa, 1943.
- [12] Liman von Sanders. Türkiye'de 5 Yıl.Çev. Şevki Yazman. İstanbul: Burçak Yayınevi. 1968. 360 s.
- [13] Sabis Ali İhsan. Harp Hatıralarım, C. III. İstanbul: Nehir Yayınları, 1990. 414 s.
- [14] Wallach Jehuda L.. Anatomie einer Militärhilfe: Die preussisch-deutschen Militärmisionen in der Türkei 1835–1919. Düsseldorf: Droste, 1976. 284 s.
- [15] Erickson E.J. Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War. London: Westport, Greenwood Publishing Group, 2001. 265 p
- [16] Ellis A.D. The Story of the Fifth Australian Division. London: Hodder and Stoughton, 1920. 468 r.
- [17] Suzanne Mary Brugger. Australians and Egypt, 1914–1919. Melbourne: Melbourne University Press, 1980. 178 r.
- [18] Hamit Pehlivanlı. Teşkilat-ı Mahsus'a Kuzey Afrika'da (1914–1918). // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. 2000. № 47. S. 421-440.
- [19] Veli Yılmaz. 1.nci Dünya Harbi'nde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar. İstanbul: Cem Ofset. 318 s.
- [20] Ünalp F.Rezzan, “1914-1918 Yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'ya Yönelik Faaliyetleri” / Doktora Tezi. Ankara, 2009. 246 s.
- [21] Istorija Pervoj mirovoj vojny 1914–1918 gg. / A.M. Ageev, D.V. Verzhhovskij, V.I. Vinogradov, V.P. Gluhov, F.S. Krinicyn, I.I. Rostunov, Ju.F. Sokolov, AA. Strokov. Pod red. I.I. Rostunova. M.: Nauka, 1975. 443 s.

- [22] Osman Yalçın. Filistin Cephesi Türk Hava harekâti. // A. Ü. Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]. 2016. № 55. S. 557-595
- [23] Erickson E.J. Ottoman Army Effectiveness in World War I: A Comparative Study. New York: Taylor & Francis, 2007. 256 p
- [24] Field-Marshall Earl Wavell The Palestine Campaigns. London: Constable & Co, 1954. 259 r.
- [25] Carver Michael, Field Marshal Lord. The National Army Museum Book of The Turkish Front 1914-1918: The Campaigns at Gallipoli, in Mesopotamia and in Palestine. London: Pan Macmillan, 2004. 272 r.
- [26] Erden Ali Fuad. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003. 334 s.
- [27] VOA. HR. SYS, 2109/7-12
- [28] Taner Bilgin. Birinci Dünya Harbinde Arap Coğrafyasında Türk Askeri (1914-1918). // The Journal of Academic Social Science. 2016. № 26. S. 102-128
- [29] Bruce Anthony. The Last Crusade: The Palestine Campaign in the First World War. London: John Murray, 2002. 299 r.
- [30] Belen Fahri, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri. Ankara: Karakuvvetleri Komutanlığı, 1964. 421 s.
- [31] Ludshuvejt E.F. Turcija v gody Pervoj mirovoj vojny 1914–1918 gg. Voenno-politicheskij ocherk. M.: Izd-vo Moskovskogo universiteta, 1966. 385 s.
- [32] Lazarev M.S. Krushenie tureckogo gospodstva na Arabskom Vostoke 1914–1918 gg. M.: Izd-vo vost. lit., 1960. 246 s.
- [33] Liman von Sanders Otto. Fünf Jahre Türkei. Berlin: Scherl, 1919. 408 s.
- [34] Keogh E.G., Joan Graham. Suez to Aleppo. Melbourne: Directorate of Military, 1955. 268 p.
- [35] Şükrü Erkal. Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cephelerine Libya Harekâti, 1914–1918. Cilt 6. Ankara, Genelkurmay Basımevi 1978.
- [36] Üzen İsmet. 1. Dünya Harbinde Sina Cephesi ve Çöl Hatıraları. İstanbul: Selis Kitaplar, 2007. 252 s.
- [37] Gotovcev A. Vazhnejshie operacii na blizhnenvostochnom teatre v 1914–1918 gg. M., 1941. 106 c.
- [38] Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri; Cilt: III. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1965.
- [39] Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, IV Cilt, I Kısim, Sina-Filistin Cephesi. Ankara: Genelkurmay Basımevi, Yayınları, 1979
- [40] Pierre Renouvin. 1.Dünya Savaşı ve Türkiye 1914–1918. Çev. Örgün Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2004. 790 s.
- [41] Akdes Nimet Kurat. Birinci Dünya Savaşı Sirasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları. Ankara: Türk Kültürüñü Araştırma Enstitüsü. 1966. 92 p.
- [42] Taşkıran C. Ana ben ölmədim. 4. Baskı. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. 2011. 440 b.
- [43] Koshelev V.S. Egipet, uroki istorii: bor'ba protiv kolonial'nogo gospodstva i kontrrevoljucii, 1879–1981. Minsk: Izd. "Universitetskoe", 1984. 204 s.

Н. М. Абдукадыров

PhD доктор, и.о. доцента кафедры «История Казахстана» ТарГУ им. М. Х. Дулати, Тараз, Казахстан

ЕГИПЕТ ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ГЕРМАНИИ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Аннотация. В годы Первой мировой войны на Востоке территория Египта была основным геополитическим центром между держав Антанты и Тройственного Союза. Потому что с древнейших времен Египет являлся мостом два континента и территория этой страны имеет большой политico-экономический роль в международных отношениях. В эпоху Нового времени Египет являлся субъектом Османской империи и попался в политических интерес европейских империй. В статье рассматривается проблемы суверенитета Египта во время провозглашении протекторатом Великобритании и политические позиции Германии и Османской империи в годы Первой мировой войны. В научной работе анализируется политическая борьба и военные действия между империалистическими державами за Египет. А также, исследуется военно-политические действия Османской империи и Германии в Египте и превращение территорий Египта одно из крупнейших очагов Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, Египет, Османская империя, Германия, Антанта, Англия.